

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԴԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒԻ

Ինչ որ հնութիւնը պատմական յիշատակներով հասուցեր է մեր ձեռքը, կըրնամք ըսել որ գոյոյն ու նշխարեալ մասն է մեր մատենագրական լեզուին. և մեծագոյն ևս խնդիրներն՝ զորս այսօր քննադատական արուեստը կրնայ առարկել մեզ՝ անլուծանելի թողած է իւրաքանչիւրոց դատաստանին, մինչև բաղում միճմամբ հաստատուի օր մը: Առաջին խնդրին՝ զոր կ'ընէ որ և իցէ քննադատ մը, այս է թէ արդեօք մեսրոպեան գիտէն առաջ Հայք ինչ լեզուով գրէին, ու ինչ տառիւք գրուէին՝ թէ ու՞ղենային բան մը 'ի հայ լեզու չարագրել. և թէ Կանիկեան նշանագիրքն որչափ հնութիւն կրնան ունենալ, և թէ կրցնէր է մէկը զանոնք 'ի գործ ածել յառաջ քան զգիւտ գրոյն, կամ ինչու ու ինչպէս 'ի Միջագիտս՝ Ասորոց բով թաղուած մնացեր է անծանօթ 'ի Հայոց, ինչպէս որ փոքր 'ի շատէ կրնամք գուշակել 'ի Պատմութենէ խորնոյ ծերունւոյն, բայց 'ի աւանդութեամբ բերնէ բերան անցնելով մնացած գողթնական երգերէն՝ միւս եղածներն յօտար լեզու գրուած են, 'ի յոյն, յասորի, 'ի պարսկ. թերևս քանի մը բան ալ հայ լեզուով ու օտար նշանագրօք, բայց ցարդ տեղ մ'ալ չերևնալուն պատճառաւ՝ անորոշ է մեզի համար այդ խնդրն. սակայն չեմք ալ մոռցած նոյն Պատմահօր բաժնէ թէ Հայոց անուսումնասիրութիւնն կերպով մ'ալ չարգարանար՝ վասն զի Պարսից ու Յունաց տառերն ողջ կեցած են, ու կրնան 'ի պէտս ծառայել իրենց. որովք, կ'աւելցնէ, « Սլոժմ գիւղից և գաւառաց, և և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և գաշանց՝ այժմ առ մեզ գտանին անբաւ գրուցաց մատնար, մանաւանդ 'ի սեղիական ազատութեանն պայազատութիւն »: Ոչ այս միայն, այլ և նոյն անձն և ուրիշներն ալ սակաւ կը յիշեն թէ Հայք՝ Յունաց, Ասորոց

և Պարսից գրերն գործածէին երբեմն՝ մինչև հայկական տառերն գտուեցան. բայց կարծեմք որ մերոց գիր կոչելն պէտք է հասկընամք լեզու, բարբառ: Այս ալ չեմք կրնար գիւրաւ հասկընալ թէ ինչպէս յունականօք մեր բառերն կրնային հեգել, մինչդեռ փարզ մը գիր կը պակսի 'ի նոսա, և որք թերևս մեծագոյն մասն բունած են մեր բարբառոյն մէջ, ասոնք են՝ ժ, ծ, չ, ձ, չ, չ, ց. իսկ ընդհակառակն ասորին կրնայ մեր ամենայն հնչմունքներն արտաբերել: Իսկ գալով Ս. Գրոց, ասորին միայն կը կարդացուէր յեկեղեցիս և 'ի պաշտամունս, որոյ համար ալ բողոքէ և մերս Փարպեցին Ղազար. « Ասորի մեծաջան և անօգուտ ուսմամբն աշխատեալք յոխորտ. յորոց բաղմութիւնք ժողովրդոց ունայնք և թափուրք հրաժարեալք գնային յեկեղեցոյն: Ուրիշ տեղ ալ յայտն կ'ըսէ. « Պաշտօն եկեղեցւոյ և կարդացմունք գրոց՝ ասորի ուսմամբ վարէին 'ի վանորայս և յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոց »:

Եթէ իրացնեն Հայք նախագոյն քան զգիւտ գրոյն՝ հայ լեզուով ու օտար նշանագրօք կը գրէին, ուղեցին ցույցնել ումանք նաև յայժմու նորագիւտ բեւաբան գալս, կամ սոսկ կարծելով թէ ոմանք 'ի նոցանէ հայ լեզուով գրած են: Մեզ ալ ցանկալի էր այդպիսի գիւտից հանդիպել, բայց կարծեմք թէ ատոր գոյութիւնը ցարդ տարակուսի տակ է: Չեմք ուրանար որ այդ բեւաբանգակ տառերուն ներքև գտնուին հայկական պատմութիւնը կամ յիշատակը, անուանք թաղաւորաց և տեղեաց, ինչպէս 'ի բեւաբանգակս Ասորեստանեայ՝ Արդնոյ անուանի վիճակն կոչուած է Արքանա, և Արգեստոս ու Զարէ անուանք ալ կը յիշուին նոյն արձանագրութեան մէջ: Իսկ գրամոց գալով, յայտնի է որ ցարդ գտնուածներն ոչ են այնչափ հին՝ որ մեր նիւթոյն կարենան նպաստել,

Թիւն կամ կարճութիւն ամանակաց ունին միայն ձայնաւոր տառք, ինչպէս կը սորվեցնէ յոյն ու լատին լեզուն, իսկ միւս տառքն որ բաղաձայն կոչուին՝ միայն դըրութեամբ երկարութիւն և սղութիւն կու տան ձայնաւորաց և ոչ բնութեամբ, որպէս տաղաչափք բացատրեն։ Աւրին համարինք թէ Հռոմիստոս կոչուածն առողջանութեամբ կ'ազգէր Մեսրոպայ լսելիացը իւրաքանչիւր ձայնաւորաց գորութիւնը, և այն ալ այնպէս կը կարգադրէր. սոյնպէս Փարպիցոյն տուած գովեստն զՍ. Սահակայ՝ նոյն բանին համար կարծեմք, երբ կ'ըսէ՝ Յոյժ առլցեակայնոցանքն կ'արժիք զբաղուած գիտնողք Յունաց, եղեալ կատարելապէս հմուտ երգողական տապիցն ։ Այս բանիս համապատասխանէ և պատմիչաց բնածն մէկ բերան. « Փոխատրեք զհայերէն աթուրթայսն ըստ անասթարութեանս սիւղորայից, ի չելլենացոյնս »։ Վասն զի Աթուրթայք և յոյն ձայնիւ Սիւղորայք բնդարձակ առմամբ միայն տառ ու գիր իմանալով՝ քիչ շատ նոյն իմանալի կ'ելլէ ։ Թէպէտ ճշդիւ վանկ կամ փաղառութիւն նշանակէ, սակայն վանկերն ալ ի՞նչ տառից և ի՞նչ նշանագրաց կ'ազմին. որով ըսել կ'ուզէ գրիչն, թէ Ս. Սահակ և Մեսրոպ վրասերն կը ջանային յունականաց համեմատ կարգադրել. ինչպէս նաև կ'ըսեն՝ կարգադրութիւն գրեկոն և ուղղաձայնութիւն հնդկեային. ուստի յառաջ դայ ի մեզ միայն լսուած տառադարձութեան կանոնն, որ կը կայանայ իւրաքանչիւր տառին զիմաց հայկառեակագոր ուրիշ մը գնելը, փափուկներու տեղ թանձրերն գնել, որ և ցայսօր գործածուի ոչ միայն ի գիրս, այլ և բնական արտասանութեան մէջ։ Վասն զի շատ դաւառք Հայաստանի՝ հայկական տառից մեր փափուկ հընչ չածները՝ թանձր ու ուժով կ'արտասերեն, իսկ թանձրերը՝ փափուկ. հետորքին խուզարկու մը կրնայ յայտն մասին մանր գննութիւններն ընել, քայքայ թէ որ ճշդիւ նկատուիլ ըլլամբ՝ աստիճան մը միայն հայ ալիարեսն զուգաձայնի ընդ յունին, իսկ անկէ ետև շփոթի, և ձայնաւորաց կարգն ճիշդ կ'երթայ ա, ե, է, (ը), ի, ո, չ, (աւ կամ ու), ա, է, յ, լ, օ, յ, (ւ) . (գորս հանելովք կ'իսածայնն) . որքն մէջ թերեւ ժամանակաւ սրաւտն սրք մը տաղաչափութեան թագուն կանոն մը նշմարէ։

Այսպէս բազմաթիւ քրտամբ ի թաղեալ մոխրոյն յարուցանելով ողջ ու կայտառ իրան մը, հայկական լեզուն, կը մնար որ գանազան շարագրածք օտար ազգաց Յունաց և Սսորուց՝ ծանօթանան հայ ականջայ, իրենց բնիկ լեզուան թարգմանուե-

լով։ Սսոր յարմարագոյն անձ մը միակ դատուեցաւ ։) . Սահակ, որ իր մեծապատիւ պաշտամանն ձեռք գորկաւ թարգմանելու ամենէն կարևոր մատեանն, որ ի Հայաստանս պիտի գործածուէր յեկեղեցիս և ի վանորայս՝ զՍուրբ Գիրս, հանդերձ Մեսրոպաւ, և իրենց հետ ուրիշք ալ, Յունաց Եկեղեցացին և Բոլսէպ Պաղնայի և Եզնիկ. որոց իւրաքանչիւր ընտրած մասն մեզի մոթ կը մնայ, որովհետև պատմութիւնն կամ առանձնական անձինք առ խոնարհութեան չեն յիշատակած իրենց անուանքը, նմանելով բուն իսկ հեղինակաց Աստուածաշունչ մատենին։ Դեռ չանցած ի խորհրդածութիւն իւրաքանչիւրոց ունոյն, կ'ուզեմք յիշատակել նոյն ժամանակ, կամ քիչ վերջը եղած թարգմանութիւնքն՝ որ ի Յունաց և յԱսորուց։

Շատ գրեանք ունիւի, որոց թարգմանիչք և ժամանակք թարգմանութեան թէպէտ անծանօթք են, բայց գրութիւնէն կամ շարագրութեան ոճէն կրնամք գուշակել թէ այն երանաշնորհ անձանց ժամանակից գործեր են։ Չենք կարծեր թէ ինչ հեղինակաց անուանք որ մեր նախնիք յիշատակեն ի գիրս իւրեանց, ամենքն ալ ի հայ լեզու թարգմանուած ըլլան. վասն զի ահա յիշատակին Պրատուն, Սիստատուն, Երոզոտուն, Թուկիտիքէս և Գեմուսթենէս. նմանապէս ի քնրթողաց հանգերձ տողերով մէջ բերեն զՀամբրոս, զԹեոքլիս, զԵրիսիպիդէս և զայլս. կը գտնեն նաև տեղ տեղ Պիթեան պատգամայ տողերն ։ Բայց, ինչպէս հա-

1 Ի հինգերորդ դարուն քան զամենք հմուտութեան գործածել Խորենացին իր գրուածոց մէջ, ու կ'երեւի թէ շատ յայն մասնեացրաց մեծ տեղեկութիւն ունի, որ երբեմն զՀոմերոս յիշատակէ, երբեմն զԵրոզոտուն և երբեմն զԵրիսիպիդէս իրենց պատմական կտորուանքներով։ Նոյն իսկ իր Պատմագրութեան մէջ շատ նմանութիւն ունի Երոզոտուայ առոյն. ինչպէս Զանապարհաց երկայնութիւնը չափելով՝ կ'ըսէ ըստ Երոզոտուայ բազապարութեանն. « Երեքօրէի քաջաօտուոյ անն շրջապատեալ Զանապարհաւ » ու ալլ այսպիսիք, որով յիշատի բաց ի նախահայրութեան հայկական պատմութեանց՝ այլ և ոճով կարուկ, համառօտաբոս Երոզոտ կ'ըսէ ի մեզ։ Պատմունէն ալ մէջ բերելով կ'ըսէ. « Իսկ արդ արգեօք ինչ՝ սիրելոյ այլ ոք ևս » . կտորացած է և զՍիստականէն. « Անդ զոր տեսանէ Նար զանն Ոգիսեո » զՊէնելոպայ զտեղինն աստակելով, և կամ զԼապիթեայցն և զԿուշկապարկոյն կուրս ի մերայ Պիթիթեայ Տարսանեացն »։ Դրանք մէջ կ'ընծայուի մը. « Որպէս Պատիփայ զՄիստոպոսոս », զոր հասանան քեղոյց. « Եմանապէս Գիւգեայ և Կանաուսեայ պատմութիւնը կարոր է թարգմանել ալ և յԵրոզոտուայ, զոր մեր ձեռագիրքն կուեն Կանաուսեայ՝ փոխանակ գրելու Կանաուսեայ։ Նոյն

ւումական կարծեմք, մեր լիզուկին նախա-
հարքն Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ աւելի
փոյթ ցուցեր են եկեղեցական գրեանց
թարգմանութիւն. և ոչ միայն Ս. Վիրքն,
այլ և ըստ Վորեան «չառ ևս մեկնութիւն
գրոց թարգմանէին», որով կրկին և կրկին
յերիւրելով յղեցին հայկական անմանե-
լի թարգմանութիւնն Ս. Գրոց, իսկ այլք
ըստ իրենց առանձին ինչ ճաշկաց թարգ-
մաներ են ինչ որ պատշաճ գատեր են մեր
ազգին:

Խորենացին իրեն Պատմութեան մէջ
բաց ի բազում պատմագրաց յիշէ և զԱ-
փրիկասն, զԳովազպոս, զՀիւզոդիտոս և
զայլս, բայց չըսեր յայտնապէս թէ թարգ-
մանութեան: Իսկ թարգմանութիւններէն կը
յիշէ զԵկեղեցական պատմութիւնն Եւսե-
բիոսի. «Վկայ քեզ ի մտոյ երախաւու-
րեաց Եկեղեցիստէ գիրք Եւսեբի կեսա-
րացոյ, զորս ետ թարգմանել երանելի
վարդապետն Մաշտոց ի հայ լեզու»: Հիմա
ալ ունիմք զայս թարգմանութիւն, բայց
օրինակոցաց տգիտութիւնը թոյլ չի տար ու-
մանց կարծելու թէ այնչափ հնութիւն ու-
նենայ. և ինչպէս կ'երեւի Խորենացոյն ը-
սածէն՝ ասորերէնէ թարգմանած են նախ-
նիք, թէպէտ յայտնի հելլենաբանութիւնք
ալ երևան մէջը: Իսկ Խորենացոյն յիշած
կրեան գտնել և յայտնուս, միայն ուր
Պատմահայրն հագներգոյրին առաջին, երեք-
սուսաներգոյր յիշէ կ'ըսէ, փոխանակ անոր
մեքսիյորտիւն առաջին, զորիս յիշէ մանա-
պէս Սրբաբուս առ Քրիստոս փրկիչն մեր
գրած թուղթն և ընդունած պատասխանն
կը գտնես նոյն բառերով յԵւսեբի և ի Խո-
րենացին, և ճիշդ նոյն յափով: Որով կար-
ծեմք թէ բաց ի ժամանակաւ եղած աղա-
ւաղութիւնէ ու գրչաց անփութութիւնէ՝
կրեամք Խորենացոյն յիշած թարգմանու-
թիւնն համարիլ, զոր հաստատէ և ոճոյն
չարագրութեան մաքրութիւնն ու յոտա-
կութիւնն: Դարձեալ ուրիշ վկայութիւն
մ'ալ համաձայն կը գտնեմք երկու վերոյի-
շեալ պատմընացս՝ ի հաստատութիւն մեր
փաստին, այս է Տիրեր կայսեր թղթոյն մէջ
հռովմէական օրինաց յիշատակութիւնն

կրկին անգամ. ըստ Խորենացոյն կ'ընթե-
նուի. «Փանգի սոգորութիւն է Հռովմայե-
ցոց» ստուած ի հրամանէ Թագաւորի
միայնոյ ոչ նստողացնել, մինչև ոչ փոր-
ձեալ քննելոյ նա ի սինգլիտոսէն: և նոյն
բանը կը կրկնի ի պատասխանի նոյն թղ-
թոյն. «Փանդի առ գոսա» ի քննութիւնէ
մարդկան տուեալ լինի աստուածութիւնն,
Եւ արդ այսուհետև եթէ ոչ լինիցի հաճոյ
աստուածն մարդոյն, աստուած լինել նա
ոչ կարէ. և իբրև յայտնանէ՝ մարդոյն ար-
ժան է քաւել զաստուածն: Այս խօսքն է
բուն Տիրուղիանոսին, որ, ըստ Եւսե-
բեայ. «Սպառնալուս տեղեակ էր օրինացն
Հռոմոց, որ և այլովք իրօք սքանչելի էր.
և ի նշանաւոր ի սքանչելի մարդկանն ան-
տի՝ որ էին ի Հռոմ քաղաքի՝ էր նա, զՊա-
ստասխանի (Apologie) զոր արար նա փո-
խանակ քրիստոնէից հռոմաւորէն, և մեկ-
նեցաւ յունարէն, եզ նա ի բանս իւր ի
պատմելն իւրում այսպէս. Սղէ միք առա-
քեսցուք, ասէ, և ի բնութենէ վասն այսց
օրինաց: 1. Երէն հինս ունիք գուր եթէ ա-
ստուած ի հրամանէ Թագաւորի միայնոյ մի
հաստատեսցի, մինչև փորձեալ քննեսցի
նա ի սինգլիտոսէ. Մարկոս Սմեղոս
այսպէս արար վասն պատկերի միոյ զՍո-
րոնոս 2. այս փոխանակ ընդ մեր եղև 3,
(Եւս. Ա. Բ.) զի առ ձեզ ի քննութենէ
մարդկան տուեալ լինի աստուածութիւն.
և արդ այսուհետև թէ ոչ լինի հաճոյ առ-
տուածն մարդոյ, աստուած լինել նա ոչ
կարէ. և իբրև յայտնանէ մարդոյն արժան
է քաւել զաստուածն: Այս ճշգրիտ Եւ-
սեբեայ խօսքն է յեկեղեցական պատմու-
թեան ըստ նախնեաց թարգմանութեանն,
և հարկ է խոստովանիլ որ Խորենացին ալ
ասկէ հանած է իր պատմութիւնն, և ոչ ի
Տիրուղիանոսէ՝ թէ և յունարէն թարգ-
մանութեան ալ ըլլար:

Խորենացին յիշէ նաև ուրիշ գրուած
մ'ալ, և է այդ Արգաւոր ու Թագէտոսի Ա-
ռաքելոյ վրայ, յորում պատմին. «Վա-
րուսա առաքելոյն ի Հայս և հաւատալ
Սանաարիոյ և թողուլ զհաւատն յերկրիւղէ
նախարարացն Հայոց, և կատարումն ա-
ռաքելոյն և որք ընդ նմա ի գաւառին Շա-
ւարջան որ այժմ կոչի Արտազ, և պատա-
ռումն քարին և յիրար գալ և ընդունել
զմարմին Առաքելոյն, և առնուլ անտի ա-
շակերտացն և թաղել ի գաղտն», և այլ յա-

գիրքն բերէ և զՄեղիայ ու զՊելիսայ անցն՝
յՍԵՐԱՊԻԳԵԱՅ յղբերգութենէն, զոր և իմաստա-
սերն Յոհան Օսնեցին իր Ասեմարանութեան մէջ
կը յիշէ:

Ինչ անթիւոյս պակաս օրինակներ կրնայինք մէջ
բերել ի նախնեաց, բայց այս գրութեան համար
բաւական է այսչափս, ցուցնելու որ մեր նախ-
նիք ալ սերեր են թերգողական պերճ օրինակներ
գործածել, և զանոնք հայ ահանջաց ծանօթա-
ցնել:

1 «Զի զծագմանէ այսց օրինաց խօսեսցուք»
2 «Մարկոս Տիրուղիանոս այսպէս արար վասն պատ-
կերի միոյ (հոգոյ) Արեւունեայ»
3 Facit et hoc ad causam nostram, ըստ
Տիրուղիանոս, «և այս ևս մեզ ի նպատակ»:

րակից պատմութիւններ: Այս դրութիւնն ալ թուի նոյն ժամանակներն թարգմանուած, որ այսօր տպագրւած ենք 'ի կարգս Ստեփանոսի. «վայաբանութիւն Թագէտ» սի Առաքելոյն քարոզութեանն և գալուստեանն 'ի Հայս և կատարմանն որ 'ի Քրիստոս ։ Այս թարգմանութեան յիշատակարանն ալ այսպէս խօսի. « Էս Սամուէլ եպիսկոպոս անարժան ծառայ Քրիստոսի, թարգմանեցի զվայտութիւն սուրբ առաքելոյն Թագէտսի, և զարդոյ կուսին Սանդրիստոյ, և ետու ամենայն Հայաստան աշխարհի ։ Ոմանք համարեցան թէ յիշատակարանիս Սամուէլ կոչանն ըլլայ Շմուէլն՝ եպիսկոպոս հակառակաթու սուրբ Սահակապ. իսկ թարգմանութիւնն եղած է յատուրոյն ։ Բաց ասոնցմէ լարուենայ ա. սորոյ դորդ թարգմանութիւնն ալ լեզուաւուն ու յատակութեամբ նախագոյն կ'երևի. քան զՍտեփանոսի, որ կը յիշէ նաև «զՈւլ գիւպ քուրմ՝ Հանուց, գրող մեհենական պատմութեանց», և զԲարդաձան եղեսացի Ստեփանոսի ժամանակ, որ առաջ վաղին տինեան էր ու ետքը իր աղանդապետը թողլով իրմէ նոր աղանդ հնարեց. որուն համար կ'ըսէ մեր Երուզոտն. « Էր այր կուրովի բանիւք, որ և առ Ստեփանոս համարձակեցաւ գրել թուղթ, և բազում աստուծուած արար ընդդէմ աղանդոյն Մարկիոնացուն, և բաշխեց և կոզց պաշտմանն, զոր 'ի մերում աշխարհիս ։ այս յիշեալ գրուածներն կը գտուին այսօր ալ յասորի և 'ի յոյն լեզու, բայց հայ լեզուաւ գեռ տեղ մը չգտուեցաւ :

Ասոնց թարգմանութեանց գիւտն որչափ ալ ցանկալի է իբրև պատմական յիշատակաց աւանդապահ, սակայն այնչափ անյուսալի կ'երևին, տեղ մ'ալ ասոնց նմարանքը չգտնուելուն պատճառաւ : Հաւանական ալ է որ գեռ շատ մատենանք ալ ասորական լեզուէ 'ի մերս թարգմանուած են յերանաշնորհ ու յանխնջ նախնեացն մերոց, բայց ժամանակաց ու դարուց կամ մարդկային անգութ խզգծութեան արգասիքն եղեր է՝ որ այսօր գրկուած ենք 'ի նոցանէ : Մերացոց փառքն ու զուարճութիւնն աւելի 'ի թարգմանութիւնն երեցած է քան յինքնագրութիւնն. ու ամբողջական իսկ մատենագրութիւնն մեր ուրիշ մասամբ ճոխ չէ եղած, բայց րազմութեամբ պատմագրաց, որոց չափ իրարմէ օրինակած կ'աւանդեն նոյն պատմութիւններն այլ և այլ շարագրութեամբ. դաս մ'ալ ճառական գրուածոց ու վարդապետութեանց՝ որ գրեթէ նմանութեամբ այլոց օտար Հարց սրբոց շարագրեալ են, բաց

յոմանց, ինչպէս Խմաստաւերն Յոհան Օձնեցին, Շնորհալին ու Լամբրոնացին, որք իրենց սեփական ոգւով ու մտքով խօսին. իսկ յետ Ժերոզոք ու ԺՍ. դարերուն կը սկըսին ռամկախաւն երգերն ու տաղաչափութիւններն՝ որով կը կազմի իսկական ոգին աղօղային. որք և մինչև ցայսօր շարունակուին աւելի ու նուազ յաջողութեամբ ըստ հանճարոյ և ըստ զգացմանց :

Յարգ ըսած թարգմանութիւններն՝ կէս կորուսեալ ու կէս անձանօթ, աւելի ըստ հանդիցի իւրաքանչիւրոց թարգմանուած են զանազան ժամանակ, բայց նոյն մեսրոպեան պարագային մէջ : Իսկ մեծագոյն հեղինակութիւններն կ'երևին մէկ կեդրոնէ շարժեալ, զանազան գրչովք՝ 'ի զանազան աշխարհս գործուած : Այս ընտիր թարգմանիք կամ մատենագիրք ըստաճներն ոչ միշտ իրենց անուանքը կը ստորագրեն իրենց գործոցը մէջ, այլ շատերն անանուն են, ոմանք միայն՝ այն ալ 'ի մտնր ճառս՝ կամ թարգմանչի մ'անուն նշանակեն, կամ սոսկ քաղաքն կամ թուականն, կամ միայն թէ ով յորդորեց գիրենք յայդ գործ : Մենք ալ նոյնպէս սակաւուք նշանակեմք ինչ որ կը գտնենք 'ի ձեռագիրս և 'ի յիշատակարանս :

Գրեթէ ամենայն վանորայք սեփական պաշտօն մ'ունէին զձեռագիրս օրինակելու և աւանդելու յետնոց. ոմանք ևս՝ աւելի գիտնականք՝ իրենց օխորժած մասերն հաւարելով 'ի մի գիր՝ կը ձեռագրենէին ճառընտիրս, որոնք ցայսօր կ'իմացնեն մեզ՝ թէ ատենօք այն ճառերն ամբողջապէս գոյին թարգմանած, ու ժամանակաւ կորսուելով՝ մնացեր են հաւարուելներն ու ճառընտիրներն միայն : Սիկա սոսկ կարծիք մը չէ, այլ և անթիւ օրինակներով զնոյն կրնամք հաստատել, ոչ միշակ գրենոց միայն, այլ նաև երեւելի սուրբ Հարց. որոց շատ ճառերն հատուկաբար միայն հասած են ձեռագրերիս : Սկըսեալ նոյն իսկ Ս. Յոհան Ոսկեբերանի երկասիրութիւններէն, գիտէ աշխարհս մեր մատթէոսեան և պաւղոսեան մեկնութեանց Հրաչայի թարգմանութիւն, թէպէտ ոչ ամենքն հաւասար զբրչէ ելած, այլ անասրակոյս 'ի նախնեաց թարգմանուած են, և ոչ հասած մինչև մեր օրերն, գոնէ ամբողջապէս : Նոյն իսկ նախնիքն մեր ըրած են այնպիսի անտրուկին ինչ որ ամարդկային միտքն ընկն կ'ախորժի, ընտիր գրուածները՝ երեւելի ու ճարտար գրչաց ձեռքն աւանդել, և բոլորովին ստորինները՝ ոչ այնչափ թարգմանուելու արժանի համարել : Բայց յետիմք ժամանակաւ՝ դարձեալ 'ի նախնեաց կար-

գէն՝ Զանազան են նաև մանր ու սոսորիներն ալ Թարգմանիչ, թէ ոչ անձամբ գտնէ օտարութիւն: Ասան գիր կը Հանդիպինք 'ի նախնիս մեր, գտնէ յետ Հինգերորդ դարու՝ որ շատք ոչինչ Հմուտ ու ներկուպ յոյն և աւորի լեզուաց, բնիկ ազգայնոց մը Թարգմանիչ կու տային, ու իրենք անոնց շարաքրան են կոչելու յղիւելու կ'աշխատէին:

Որչափ աւելի փափաքանք կ'ընթեռնուիք Հմուտ գրչի մ'երկասիրութիւնը, այնչափ սիրով ետեւէ կ'ըլլամք այն անձին աւելուն ու վարքը գիտնալու. սակայն ամենէն երևելի Թարգմանիչք ծածկեր են իրենց աւելանքն, Ոսկերբաւորն, Բարսեղի և Եւսեբայ՝ Քրոնիկոսին ու Սեբերիանու ճառերուն: Այս չորսն կրնամք բռնի որ յետ Ս. Գրոց առաջին տեղին բռնած են 'ի Թարգմանութիւնս Հայկական դարութեան, իրենց յստակ լեզուին. միայն այս է մեզագրերին որ Քրոնիկոսին Թարգմանն երբեմն գեղեցիկ կերպով Հիլլենաբանէ, իսկ Բարսեղի Վեցօրէից Թարգմանիչն Հաւատարիմ՝ չէ իւր Հեղինակին: Այս երկասիրութեանց Հնութեանը քաց 'ի շարագրութեան ընտրութիւնէ ուրիշ բացայայտ վկայութիւն չեմք գտած 'ի գիրս նախնայն: Յայտնի է ամենուն Եւսեբայ ժամանակագրութիւնն, երկու մասն, յորոց մին աւելի ժամանակագրական ցանկ միայն կը պարտաւակէ, և միւսն պատմական գէպս, նմանապէս Սեբերիանու Հեղեանասան ճառերն՝ ուղորկ Հայկաբանութեամբ յերիւրեալ իսկ Միծին Յովհաննու Ոսկերբաւորն ճառերուն օրինակոց մը 'ի Ժ. դարու Սիմէոն անուամբ, կը վկայէ Հանդերձ տեղական յորիւրջմանութիւնն որ Հնադոյն օրինակի մը գտեր է այն սուրբ վարդապետին Պապոսի չորեքտասան թղթոց մեկնութեանն, նմանապէս Ս. սորոյն Իփրեմայ նոյն գործին, ու 'ի մի գիրս օրինակի է. « Ուստի ('ի Հայոց) և « ես եմ 'ի միմեռնոյն նուաստ և անպիտան « կրօնաւոր, որ ընթերցասէր և ցանկացող « եղեալ 'ի մանկութենէ իմմէ՝ յուզելի խըն: « գրէի զգիրս Տեառն Եփրեմի զՀին կտա: « կարանայ Թարգմանութիւն և զԼոր: Զոր « և գնացի յայլարհն ուստի և սուրբ ա: « ռաբբան Բարթոլոմէոսն կատարեցաւ 'ի « տեղեոյն, որ աթոռակալութիւն Սրբու: « նեայ տանն կոչի, Եղբնի անուն տեղեոյն. և « գտի զմեկնութիւն երանելի առաքելոյն « Տեառն Եփրեմի յորին Սյորայ, և գրե: « ցի 'ի ստղծ և 'ի Հին օրինակէ, զոր և « բերի. և այսու միայնոյ ոչ Հաւանեալ, « այլ և յայլ տեղ գտի զերանելոյն Տեառն « Յովհաննու Ոսկերբաւորն կարճառօտ մեկ: « նութիւն Ժ. թղթոյն Պապոսի, և 'ի մին

« գիրս գրեցի. նախ առաջին զՏեառն Եփրեմի և ապա զՏեառն Յովհաննու: Որ « և անբաւ և մեծ գիտութիւն յինքեան բո: « վանդակեալ ունի. և գրեցաւ զիրքս « Տեառն Եփրեմի որպէս յառաջն ասացի՝ « յԱղբազ գաւառի 'ի տանն Արարունեայ: « և զերկրորդ գիրքս 'ի Կոգովիտ գաւառ: « Ռի 'ի տանն Բագրատունեայ Կախկոպո: « սարանի, 'ի Տեառն Թագէտոյ ժամանակի « Տեառն Մուշէի Եղբորորդոյ, որ զառա: « քելոյն Թագէտոյ ունէր զվարս և զսրբ: « բութիւն »:

Չիմք ուզեր Հիմա Հօս շարել զանազան կարծիքները զոր ունեցեր են ամաբն այս գրոց Թարգմանչաց ոմ. ըլլալուն վրայ: Այլ փութամբ քանի մը դիտողութիւններ ընել այս Թարգմանութեանց վրայ, ոչ պարտաւակն՝ զոր և ոչ կարող եմք ընելու, այլ միայն ինչ որ իրենք իբրև առաջին Հարք լեզուին պատշաճ դատեր են իրենց մտացն ու աւանջաց:

Թարգմանութիւն մ'ընտիր ըսուելու Համար՝ նախ պիտի ըլլայ Հաւատարիմ՝ այն լեզուին ու ընադրին ուսկից կը Թարգմանէ. երկրորդ՝ ինչ լեզու որ Թարգմանէ՝ այն լեզուին ամեն գեղեցիկութիւններն պիտի ունենայ: Կրնայ սխալ մը կամ սխալներ սպրդած ըլլան կամ բնագրին վրիպակ ընթերցմանէ կամ Թարգմանչին անուշագրութիւնէ. ուրիշ բան է թէ որ օրինակողաց անփութութիւնէն ըլլայ. անոր Համար շատ զգուշանալի է՝ մանաւանդ մեր ձեռագրաց մէջ, յորում գրողն թոյլ կու տար օրինակողաց աւելցնելու կամ պակսեցնելու, և երբեմն տգէտ գրչաց ձեռք կը անուէր, անոր Համար, կ'ըսեմք, պէտք չէ յախուռն գատաստան ընել ու դատափել տեղ զԹարգմանիչն թէ տգէտ է կամ անհրմուտ: Այս ալ առանց դիտողութեան չանցնենք՝ որ մեր ձեռագիրք ոչ իբրև զՅուսեբայ և զՄատնացոց և ոչ իբրև զՍյորոց Հնագոյնք են ժամանակաւ, այլ ամենէն Հինն ինքեորդ ու տաաներորդէն վեր չեկեր. ասոր Համար ալ շատ վստահանալիք չեն գրչութիւնքն:

Բայց երբ Թարգմանութիւն մը յիւր լեզուի ընտիր է ու Հեղինակին անՀամաձայն, այն ալ ունի իւր ընտրութիւնը նկատմամբ իր լեզուին և ոչ բնագրին. ասոր միակ օրինակ ըլլայ Վեցօրեայն Բարսեղի, որուն վրայ ուրիշ անգամ խօսուած է: Հարկ չէ որ բնագրին լեզուին ամեն դարձուածներուն, այլաբանութիւններուն ու ուրիշ մանր մասանց Հպատակի գրիչն, այլ կարող է միշտ գեղեցիկ ընդ գեղեցիկի փոփոխել, կամ գեղեցիկ ընդ ոչ գեղեցիկի՝ որ ա-

ւելի ճարտարագոյնն է: Կ'ըստի սովորաբար թէ Թարգմանիչն չիկինար երբեք հռաւաթաբոլ իւր բնագիրն. բայց աղէկ գիտէ որ լեզուի նկատմամբ է խօսքերնիս. իրաւ է խօսքը, երբոր այսօր ուզինամք երեւելի հեղինակի մը գործը Թարգմանիչը որ քան զմեզ յառաջ ապրած է իրեն փայլած մատենագրութեան ժամանակ, ու մենք այսօր մեր մատենագրութեան գեղեցկութիւնը կորուսեր ենք. բայց ժամանակը փոփոխենք, բնագրին հեղինակը անկած դարու մատենագիր է, ու մենք այսօր մեր ոսկեղէն գարուն գրիչն ունենամք հաւասարագոր մեր Նախնեաց, կարծեմք ոչ որ կը հակառակի թէ այն առնեն Թարգմանիչին լեզուն գերազանցէ քան զբնագիրն. բայց միշտ նկատեսալ այս գերազանցութիւնը իւր բարանչիւր լեզուաց իրենց սակմանին մէջ: Ամենքն գիտեն որ Ս. Յովհաննու Ոսկեբերանի ժամանակ յունական լեզուն չունէր այն պայծառութիւնն ինչ որ Հեթանոսական ժամանակն ունէր, իսկ Հայ Թարգմանիչն իրեն լեզուին ծայրագոյն գեղեցկութեան ժամանակ կ'ապրէր. արդ մի տարակուսիր որ բնագիրը խոնարհագոյն է յայտմ քան զԹարգմանն իւր: Բայց թէ որ չհաւանքն ըստծիս, բաղդատէ իւրաքանչիւր բացատրութիւնները երկու լեզուաց մէջ ալ, կը տեսնեն որ ստէպ Թարգմանիչն կը սանձէ հեղինակին առատաբանութիւնը, և ինքը կատարելապէս տիրած է իր լեզուին. թէպէտ շատ անգամ առաւելաբանէ ինքն ալ նկատմամբ բնագրին:

Գալով սխալներուն որ թէպէտ Հայկաբանութեան չին վնասեր, բայց պակասութիւն մի է Թարգմանիչին, զանազան տեսակ կրնան ըլլալ, որոնք բուն Թարգմանիչին վերաբերին. մէկ մը իմաստ իմաստի հետ խառնել, մէկ մ'ալ բառ մը սխալ կարդալ կամ յօգը բառին հետ շփոթել, որ այդ ալ ստէպ հանգրկած է:

Երկու տեսակաց ալ պատճառն յայտնի է. վասն զի, ինչպէս գիտեն Հնախօսք, ձեռագրաց մէջ ոչ կէտագրութիւն կայ, ոչ շեշտ, և առ Հին Յոյնս և ոչ Հապագոյն որով յօգը կարենային որոշել. անկէ ծագած են այն շփոթութիւններն: Կարծեմք աւելորդ է նշանակել հօս այս շփոթութիւնները, զոր մնացորդ բաղդատող մը կրնայ տեսնել դիւրաւ:

Հինգերորդ գարու ոճը թէպէտ միշտ ընտրութեան գեղեցիկ աղբիւրն է, սակայն իւրաքանչիւր գրիչ նոր ձև ու նոր ջիղ ազուցած է իր գրութեանը: Երբ մէկն պարզ ու յստակ կ'ընթանայ, միւսն կը սրիք փառաւոր ու սղատոնական շարագրութեամբ ընթանալ. ուրիշ մը հիշենարանութեան

առեւելոյթ կերպարանն առած կ'երևայ, միշտ անդէմ ժամանակներով պարբերութիւններ կ'երևելով: Այդ որ կրնայ մեղադրել 'ի նոսա իմաստ մը կամ բառ, սակայն կըրնայ խորհրդածուիլ թէ արդեօք իրենց ամեն գործածածն մենք ալ կրնանք այսօր գործածել. այս կարծիքն ոմանց ընդունելի է, բայց այլք մը ժխտեն: Որինակաւ մը բացատրեմք ըստծինս. շատ Թարգմանիչք փոխանակ մէկ բառով բացատրելու ուսում մը՝ ինչպէս երկրաչափութիւն, աստղագիտութիւն, կամ՝ որ և ինչ այլ բառ՝ ամբողջ տողով մը կը բացատրեն. ոչսպէս փոխանակ երկրաչափութիւն ըսելու՝ սահմանաց և բաժնից պայմանք կ'ըսեն. — աստղաբաշխութիւն ըսելու անդ՝ աստղաբոյին որ զկապան աստղացն կ'ընայէ և զսահման և կատարէ. — փոխանակ անդամահատութիւն (anatomia) ըսելու՝ կ'ըսեն հանգամանք հերձոյ զմարմինս. — բուսաբանութեան ճիւղերն բացատրելով գեղեցիկ կերպով Ս. Բարսեղ Վեցորէից Թարգմանիչն կ'ըսէ, աստղաբոյինն արմատագետ և փորձ իմաստնոց խոտաբոյնն² (botanique). այն սերմանաբաղ կոչուած թուշուններուն կ'ըսէ, որ 'ի կոտ պերմանեաց դարմանին. — ասոնց նման դեռ անթիւ գորոցուածքներ, զորս աւելորդ համարիմք հօս յիշատակել:

Քիչ շատ օրինակներ կը հրուցենք որ ընտիր ստացուածք են, բայց ոչ ամենքն գործածելիք, ինչպէս ողջախոն գառատանն կ'իմացնէ: Ուրիշ կերպ մ'ալ ունին ամենք, որ նոյն բառը կրկնեն թէ յաճակաւնին բարդութեան և թէ գոյականին ալ նոյն բառն գնելով ինչպէս՝ կարէճմեճ ձմերկացի, մեծագոր գորտարին, ծնկակոյս կապով, ստանաւապոյց ստանամանիք, և այլք բիւրապա-

1 Սխալ կարգացմամբ վերկայեք իմաստ շատ կը գտնե՞ք առ նախին, և ինձ կ'երևի որ ասոր մէկ պատճառն ալ այս է որ շատապիւր ու առանց շարագրութեան ուշ գնելու կը Թարգմանէին. վասն զի տեղ տեղ յայտնապէս անուշագրութիւնն կ'ըրկայ, երբ Թարգմանին մէկ կերպով միայն կրնայ մենեւելու ու չէ երկգիմք: Աստիճիտի Թարգմանն նիւն երբեմն յատուկ անուանքը Թարգմանած է. Սէծապէր (Մեղանաճեղ), Պարապալան (Տիմաւաթ), յայտնի սխալով Ոսկեբերանի Թարգմանն գրած է Իրիւնդէտ, յոյնն ծէ շաղկապը՝ որ նշանակ և տառադարձութեամբ 'Ի' խառնելով բառն հետ, Սիւնդէտ կամ ՉՍիւնդէտ: Այսպէս կրնայ համարուիլ և Յաղեփոթէ անունն, յոյն ծծ որ 'ի գարդ շատ անգամ կը գրուի բառից ետե՛ խառնելով ընդ անունն:

2 Ս. Բարսեղ Վեցոր. էջ 188. ուր հայ օրինակներն կ'ընթեմնեն Թարգմանն նման ապագրածին 'ի 1830, բայց յոյն բնագրին բաղդատութեամբ ընտրեալոյն ևս է կարդալ Թարգմանին:

տիկը. որուն յայտնի խորթութիւն մը կ'երևի 'ի վեցօրեայն Հայոյն՝ ուր կ'ըսէ. « Զի մի փնտաւայն 'ի փնտաւարութենէ փնտաւար արմատոցն ». բայց կրնայ վայելչաբար գործածուիլ կրպակաւորոյս կրպակեանց, քարճորպքեմ քարճունք, երկոյնաճիգ երկար (այսինքն Հասակ), և այլ ասոր նմաններն, զոր կրնաս ժողովել ընթերցմամբ:

Բայց յընտիր թարգմանութիւնս ուրիշ խնդիր մ'ալ տուցանին կ'ելլէ, այն է թէ արդեօք փոխաբերական բառերն կրնան ճիշդ ըստ բառին թարգմանուիլ և ոչ ըստ իմաստոյ. ասոր օրինակ ալ 'ի նախնեաց կրնամբ բերել, թէպէտ ոչ յընտրելագունից. զոր օրինակ զմեկու ձաքատաւ փոխաբերակ քաղ ըսելու ու պերճախօս. այս աւելի զգայի կ'ըլլայ 'ի քերդողական բառս մանաւանդ Հոմերի, ուր գրիթէ ամենայն բառք փոխաբերական իմաստով գործածուած են: Ինչ որ բառ կամ տողեր մեղի աւանդած են նախնիք 'ի Հոմերոնէ կամ յայլ քերթողաց՝ անոնց մէջ երկուքն աւելի նշանաւորք են մակդրաց նկատմամբ: Գաւիթ Սնայթ ՍաՀմանաց գրքին մէջ կը թարգմանէ Հոմերոսի մակդիրն զոր ինքն կու տայ Պելիոս անուամբ տեղւոյն, ու կ'ըսէ՝ տերեւաշարժն Բիդովն, որ նշանակէ մացաւախիտ. ուրիշ տեղ 'ի Թէոգնէս օրինակ բերելով կ'ըսէ. « Պարոս է յաղթատուրենէ փախել և 'ի մեծակիտեղն անկանի ծով ». մեծակիտեղն ըստ նիւթական թարգմանութեան նշանակէ մեծ կէտեր ունեցող ծով, բայց բուն իմաստն է՝ մեծ ընդունարան ունեցող, ընդարձակ ծով. այն ածականը գործածած է նաև Հոմերոս յՊղիսականին նոյն մտքով: Այսպէս է և յիլիականի Հոմերի այն տողն:

« Եւ գլխս մեծամեծար պատուեաց ըրկամբքըն յանքիթիք ». այս ինքն՝ տալով բաժին Էրաստ արջնառոյն լայն կոնական: Բայց այս միշտ զգուշալի է, վասն զի կամաց կամաց 'ի Հելլենարանութիւն կը մօտենայ, ու մեզ անհասկանալի կ'ըլլայ. — Իսկ մեր մէջ քերդողական ազատութեամբ նշանաւոր է մերս 'նարիկացի, որ յորդատատ գաղափարներովն գեղեցիկ մակդիրներ կը կարգէ նման Հելլէն քերդողաց իր գրոցը մէջ. յորում շատ բացատրութեանց լոյս կրնաս առնուիլ. վասն զի անոնք յունարանութիւնք չեն, այլ գեղեցիկատառութիւնք, որ ամեն լեզուի մէջ կրնան գտնուիլ, կամ 'ի Հանճարաց ստեղծուիլ: Այսպիսի է այն այլաբանութիւնն անդաստանի ու արգանդի, որուն ստէպ կը Հանդիպիմք 'ի յոյն քերթողս, որուն այսպիսի բացատրութիւններ կու տայ մեր խորին քերթողն: Անարթ արգանդ, անհանդերձնի երկիր ոյս:

Վայնիս աննիկ, ու միշտ այս այլաբանութիւնն գեղեցիկ կերպերով կը յեղյուդէ իր Ողբերգութիւնս ու այլ ճառից մէջ: Բարձրագոյն ողբերգական մէջ կը տեսնես յաւանակ և երիջ (πῶλος և μόσχος) յոյս օրիորդաց կամ մանկանց Համար գործածուած. այսպէս Եւրիպիդէս, Եսքիլէս. նոյն բանը որչափ գեղեցիկ Հանճարով յարմարեցնէ 'նարիկացին կամ 'ի յոյն քերդողաց տեղեկացած կամ յիւրմէ ստեղծարանեայ, սրբոյ Կուսին՝ յանարոց սրբացուցեալ զայն, « Իբրև գՀանդարտ երինջ անարատ արարչանաց լծոյն մատուցար, և իր յաւանակի կամաց անբախի աստուածութեանն Հետեւեար »: Ասոնք Հարկ Համարեցանք ըսելու՝ որպէս զի իմացնեմք որ մեր լեզուն ամենայն ձևոց կրնայ ճիշդ, կրնայ զանազան Հագուստներ գգենուլ, միայն թէ ճարտարապետ ձեռաց Հանգիպի. — Իրաւ չեմք կրնար մենք մեր նախնեաց դատաւոր նստիլ, որ ցայսօր Հագիլ թէ իրենց գրուածները կարգալով կը ջնանմբ քիչ կամ շատ անոնց գոյնը տանուլ, սակայն չեմք ալ Համարիր թէ ամեն ձեռագրաց վրէպ գրութեանցը Հարկ է Հպատակիլ: Վասն զի այդ օրինակողքն և ոչ մեր ունեցած միջոցներն ունեցեր են բաղդատելու ու մտադիր կերպով օրինակելու, որոնց պակասութեամբ շատ սխալներ սպրդեր են. այլ պատշաճ կը կարծեմք՝ որ ինչ սխալմունքներ որ վերջ յիշատակեցինք՝ կրնան վայելչապէս ուղղուիլ, միայն՝ ըստ տեղւոյն ծանօթութեամբ ալ իմացնել, ինչպէս ըրած եմք շատ գրոց:

Դեռ մանրտպանս պարագայն շանցած թարգմանիչներէն մէկն 'ի Ս. Զաղաթ Եւրուսաղէմ՝ թարգմանեց Ս. Աթանասի գրած՝ Ս. Անտոնի վարուց պատմութիւնը, որուն ոճոյն գեղեցիկութիւնը արդէն ծանօթ՝ տըլ պարգած ըլլալով 'ի սկիզբն Հարանց վարուց, որով ոչ որ տարակուսի Հնութեանը վրայ: Շատ ուրիշ գրիչք ալ ծագկած սիւսի ըլլան անտարակոյս այս ժամանակին մէջ, բայց որովհետեւ մեզ ծանօթ յիշատակարան մը չունինք՝ ձեռքերնդ, անոր Համար քանի մ'ուրիշ խորհրդածութիւններ ալ ընելով մէկ քանի գրեանց վրայ՝ կրնեմք այս շրջանին վրայ ըրած փոքր տեսութիւններս:

Կարծեմք թէ նաև Ս. Եփրեմայ Խորին Ատուրայ ճառքն թարգմանուած ըլլան այն ժամանակին մէջ. բայց Հիմակուան ունեցած ասորի բնաղիրն չէ Հայ թարգմանութեան օրինակն. այլ թերևս մեր ճարտար գրիչն յոգնելով ասորւոյն երկարաբանութիւնն ուղղեր է քաղելով օրինել աւելի Համառօտախօս ոճով այն օրինակէն:

կայ ուրիշ Թարգմանութիւն մ'ալ նմանապէս յատուրոյն եղած, ինչպէս կը ցուցնեն չէ միայն պատմութիւնն, այլ նաև նոյն Թարգմանութեան խօսից կերպերն, անուանյ Թաւ ասորական հնչւումներն¹ . և է այս Ս . Յակոբայ Մծնայ հռչակաւոր եւ պիտակոյսն Զգոն կոչուած գիրքն, զոր աւելեք իր ճաննար Սրբոյն յատուի երկասիրութիւն, ինչպէս վկայէ իրեն վարուց սքանչելի գրիչն . և Եւթաղ Եսթերայ գրոց յառաջարանութեան մէջ անկէ օրինակ մէջ կը բերէ . իսկ 'ի մերոց ոչ ոք տարակուսեր էր, և 'ի նախնեաց ամենքն վկայած են՝ թէ սուրբ ճգնաւորն և եպիսկոպոսն գրած էր « Ճառս օգտակարս և աշխարհակեցոյցս » . Գարձնալ նոյն սրբոյն վարուց պատմիչն կ'ըսէ թէ մերս Ս . Արիստակէս (Վրդանէս) խնդրած ըլլալ 'ի Ս . Յակոբայ իր այս Զգոն կոչուած գիրքն . « Ազգ եղև սքանչելիքն (Յակոբայ) առ սուրբն Արիստակէս հարազատ իւր . բազում պաղտատան արձակել վասն աշխարհին Ռշտունեաց, լուծանել 'ի կապանացն, և զգիրսն տալ զինգրեւրին, զոր ինքնախօս արարեալ Զգոն կոչեցեալ » . Այսպիսի վկայիք հաստատաւորն գիտենք որ Ս . Յակոբ Մծնայ չարագրած է Զգոն կոչուած գիրքն . որոց գլուխքն են՝ Հաւատք, Սէր, Պահք, Սշոթք, Պատերազմ, Ուխտաւորք, Ապաշխարութիւն, Յարութիւն, Խոնարհութիւն, Ղովիւք, Վասն Թիւխատութեան ընդդէմ Հրէից, Վասն Շաբաթու ընդդէմ Հրէից, Որինակ ցուցանելի վասն ընտրութեան կերակրոց, Վասն Զատեաց, Վասն հեթանոսացն մտանելոյ փոխանակ ժողովրդեանն Հրէից, Քրիստոս որդի Աստուծոյ է, Կուսութիւն և սրբութիւն, Յանդիմանութիւն ընդդէմ Հրէից՝ զի ասին թէ կայ մեզ ժողովել . (Արտաբոյ գրոցն կարգեալ Զգոնայ, այլ թուղթ նորա) . այս վերջի թուղթն գրուած է ընդդէմ հակառակասէր և խռո-

1 Ասորի Թաւ հնչումները բառներն երբեմն նաև 'ի Թարգմանութեան Ս . Եփրեմայ կը պատահէր, բայց Զգոն գրոց մէջ յաճախագոյն ևս յորդեան . այսպէս օրինակ իմն՝ Յաճով յամեզան — Յէու որդի Ամեսեայ . Շափառեան — Որդի Սափառայ . Ախար — Աքաար . Վաշթեայ աւելին — Աւթիէն աիկին . Մաար — Սեզգով . Խողգէ — Ողգան (կին մարգարէ) . Անաւէ կին Ուաբայ — Յայել կին Քարեհայ . Խոծար — Ասովք . Ահզա և Անհիբայ — Ուղա և Ողիբա . Աթէ — Եթթի . իսկ Աստուծոյ անունն այսպէս կոչէ ասորեանք « Աթին շահարան Էլիշագէ և ուրծեն հրաւում » .

Եղիմ — Սիլոմ . Դաուուլ — Սաուուլ . Դէմ — Սեմ . Զոքիս կամ Զոչա կամ Խոչա — Ուսէէ (մարգարէ) :

վայոյզ եպիսկոպոսի մը՝ որ կը նստէր 'ի Սղախ կամ 'ի Տիգրոն (կամ 'ի Սելեւկիա-Տիսպոն, վասն զի Պարսկաց մայրաքաղաքն երկու անուամբ ալ կոչուէր) . Բայց մեր օրերն գտնուեցաւ ասորի օրինակ մը գրողըս, յորում կայ աւելի քան զմեր հոյ օրինակն չորս ճառ, որք են . Վասն դարմանելոյ զաղքատս, վասն հարստանոց, վասն մահու և հանդիմանելոյ կենաց, 'ի բաճն Երայեայ (դէ, 8) « Եթէ գտանիցի ճիւղ 'ի մէջ ողկուղոց » . Իսկ գրոյ խորագիրն է՝ « Ճառք Տեսան Յակոբայ իմաստնոյ Պարսիկ, որ է Արիստակէս իմ կամ Յարաւոս » . ասկէ համարեցան թէ ուրիշ Յակոբ անուամբ մէկն պիտի ըլլայ, ու ժամանակ անցնելով մերոյս Յակոբայ հետ շփոթուած . Բայց որովհետեւ դեռ բուական լուծաւորեալ չէ այս խնդիրն, մենք այսչափ բաւական կը համարիմք այս գրքիս վրայ երկարելն . միայն այս ալ յիշենք մեր որ մեր Բիւզանդ Փաւստոս պատմիչն ալ կ'ըսէ Ս . Յակոբայ համար՝ թէ « փոխանակ ազգաւն պարսիկ կոչէր » . Թող բանասէրք քննեն այս տարակուսական խնդիրն :

Այս շրջան կնքելու կան ուրիշ երկու գրոց վրայ ալ խորհրդածութիւնք, մէկն է Ագաթանգեղոս և միւսն Բիւզանդարանի Փաւստոսի, երկուսն ալ շատ անգամ լսելն . Գրոյ նիւթ եղած . Բիւզանդայ երկրաշութեան պատճառն արդէն Ղազար Փարպեցին երկարագոյն կը յիշատակէ, առանց ըսելու թէ ինչ լեզուով գրած է ինքը այս պատմութիւնն . Եթէ ազգային Հայ լեզուով նիւթ՝ ապա և հայ լեզուով գրելն կրնամք մերժել, այլ թէ յոյն լեզուաւ չարագրած ըլլայ, և ուրիշ մը յետոյ 'ի Հայ դարձուցած . Վասն զի համարելով թէ յառաջ քան զհինգերորդ դարն գրած ըլլայ, զանազան առարկութիւններ ընդ առաջ կ'եկնեն, թէ ուրեմն ինչ տառիւք գրուած ըլլայ այս իւր գիրքը . Բայց կրնամք կարծիւ որ հինգերորդ դարէն առաջ գրած ըլլաւով յոյն մատենագրէ մը, ետքը Թարգմանչաց ժամանակ 'ի Հայ լեզու փոխադրուած ըլլալ :

Այսպիսի կարծեաց ընդունակ կրնայ ըլլալ նաև Գաթի Անյաղթի գրուածքն, որուն յոյն օրինակ մ'ալ համաձայն հայկականիս գտնուելով՝ տարակոյս կը ծագէ թէ թերեւս և ինքն 'ի յոյն լեզու չարագրած ըլլայ ու այլ ոք Թարգմանած ճշդիւ հելլենաբանութեամբ :

Իսկ Բիւզանդեան մատենագրութիւնը ինչպէս որ ալ համարիմք, քիչ մը կորեան չարագրութեանը կը մերձենայ . և եթէ ուշով գիտեմ՝ կարծես որ իրարմէ օրինա-

կուսած է տեղ տեղ, բայց չգիտցուի որ
որմէ :

Երբ կարծեմ որ Կորինն մը՝ Ս. Մեսրո-
պոյ և Սահակայ աշակերտանալ՝ չէր երթար
մուրացածոյ գողութիւն մ'ընել օտարազ-
գի հայկաբանէ մը, թէ ախորժես այսպէս
կոչել զՓաւստոս, բայց յօժարութեամբ հա-
ւանիմք ըսելու թէ իր աշակերտակցի մը՝
թէ ոչ իր բնիկ թարգմանութենէն փոխա-
ռութիւն ըրած ըլլայ նմանելով. երկրորդ՝
որ այդչափ հայամերժ ոգի մը իբրեւ զՓաւ-
ստոսին և ոչ իսկ յանձն կ'առնոյր իր չտի-
րած ազգին լեզուովն գիրք շարագրել թող
թէ այդպիսի հայկաբանութիւն մը հնարա-
ւոր կարծիք օտարազգոյ մը :

Իսկ հիմա գալով յատկաւորօս գրչին Ա-
գաթանգեղեայ Պատմագրութեանը, Փաւ-
ստոսին գրոց նման եղած համարիմք, և
ոչ թէ Տրդատայ աճող քարտուղարն Հռով-
մայեցին Ագաթանգեղոս այնպիսի ոճով
հայկաբան կարծեմք. իսկ միջի նշմարուած
սխալներուն մեկնութիւնը մենք այսպէս կու-
տամք. Ագաթանգեղոս հմուտ է լատինա-
կան և յունական պատմութեան, բայց
նոյնպէս քաջ չէր կրնար ըլլալ և հայկակա-
նին, ասոր համար ինչ որ հնչեմք լսելի
անանկ նշանագրեր է. Դարձեալ թէ որ հայ
լեզուն գիտէր՝ ինչու՞ 'ի Յառաջբանին իր
գիտութեանց կարգը չէ անցուցած, երբ
կ'ըսէ. « Արդ հրաման հասեալ առ իս ոմն
Ագաթանգեղոս որ 'ի քաղաքէ 'ի մեծն Հռո-
մայ, և վարժեալ հայրենի արուեստի՝ հո-
ռոմարէն և յունարէն ուսեալ զպրօթիւն, և
ոչ ինչ կարի անտեղեակ լեալ ձեռնար-
կութեան նշանագրաց » : Արդ ինչու՞ ամե-
նէն կարեւորն չի յիշեր. վասն զի յոյն ու
լատին սովորական լեզուք էին արքունեաց,
ու եթէ նոր բան մը սորված էր՝ պիտի ըլ-
լար հայերէնը, որուն բնաւ յիշատակու-
թիւն մը չընէր. Չայն ալ չեմք մերժեր որ
արդի յոյն 'ի մեր հայերէնէն թարգմա-
նուած ըլլայ յետ ժամանակաց, բայց մեր
ունեցած հայերէնն ալ նախկին յունարէնէ
մը ճոխացած կամ թարգմանած է :

Բայց աստիք սոսկ խօսքեր կամ կարծիք
կ'ըլլային՝ եթէ չունենայինք նոր յենարան
մ'այս կարծեացս, ու այս կը կայանայ յի-
շատակարանի մը վրայ : Ագաթանգեղեայ
Փարիզեան ձեռագրի մը ետեւ այս վերնա-

գրով կը գտնեմք փոքր յիշատակ մը. « Այս-
նագիր կարգացաւնից, թէ ուստի էին կամ
ժողովս գիարդ յայնորդութիւնք թագաւո-
րացն Տրդատայ, և քահանայապետինց 'ի
սրբոյն Գրիգորէ որ կային մինչև առ մեզ.
վարուսն փոքր 'ի շատէ գրողմեալ վասն
գիտութեան 'ի վերայ հասանկոյ » : Գիշ
մը յառաջ վարելով այս գրութիւնս՝ կը հաս-
ցընէ մինչև ցտորն Սահակ և Մեսրոպոյ, և
կը յաւելու. « Եւ նոցուն աշակերտ Վենդ
այր սուրբ և ընտրեալ և ճշմարիտ 'ի գործ
մշակութեան Աստուծոյ, և Արձան և Կո-
րին և Եղնիկ, և արքանեակք նոցուն լու-
սաւոր հանգիստինց, և ձեռնագրեալք 'ի
նոյն սրբոյ կաթողիկոսէ » : Եւ յետ պատմու-
լու համառօտաբար թէ Ս. Սահակայ ժա-
մանակ ըլլալով « Հանուսն և նորոգումն
ոսկերացն սրբոց Գայիանեայ և Հոփսի-
մեայ և ընկերաց նոցին 'ի Սահակայ կա-
թողիկոսէ, զի եգաժովն Գրիգորի կային
նոքա, և թէ Սահակ պատրաստեալ ա-
նոնց սրբազան ոսկերացն շիրիմ և հանգըս-
տարան », 'ի վերջին տողին կ'ըսէ. « Եղիցի
յիշատակ Եղնակն 'ի թարգմանել զգիրս
զայս » : Բայց որովհետեւ նոյն տեղն կ'ըլլայ
նաեւ յիշատակութիւն Կոմիտասայ կաթո-
ղիկոսին, որ ինքն ալ իր ժամանակը նորո-
գեց սրբոց Հոփսիմեանց և Գայիանեանց
վկայարանքը, կարծեցին ոմանք թէ այս
թարգմանիչն ըլլայ յեթներորդ դարու
Եղնիկ Երէց մը, որուն գոյութիւնը միայն
այս ձեռագրիս վրայ հաստատեալ կ'ըլլայ :
Այլ լաւ ևս կարծուի թէ բուն իսկ վերոյի-
շեալ անձանց մէջ (Արձանայ և Կորեան և
Եղնիկայ) վերջին Եղնիկն համարուի՝ Կող-
բացին, գրաւոր վաստակովքն ծանօթ յազ-
գիս և 'ի մատենագրութեան. իսկ Կոմի-
տասայ կաթողիկոսին պատմութիւնն յի-
տոյ որբը գրէ յաւելեալ, 'ի լրումն պատ-
մութեան նշխարաց սրբոց Հոփսիմեանց :
Նոյն կարծիքը հաստատէ նաեւ չարագրու-
թեան զորկութիւնն ու բարձրութիւնը :

Արչափ ալ ցանկալի էր մեզ երկայնել
այս ոսկեղինիկ դարուս գրաւոր երկասի-
րութեանց վրայ, սակայն ծանօթութեանց
պակասութեամբն և չուզելով նոյն ու նման
բաներ յեղեղել, այսչափս բաւական կը
սեպեմք սոյն պարագայիս համար :

